

Ετήσιο Συνέδριο Π.Ε.Φ.
Χανιά 8-10/11/2007

Την ώρα που όλα τα φώτα της δημοσιότητας είχαν πέσει στα Ζωνιανά, λίγο πιο πέρα, στα πανέμορφα Χανιά, στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου, η Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων και τον τοπικό Σύνδεσμο Φιλολόγων πραγματοποιούσε με επιτυχία το ετήσιο συνέδριό της με θέμα: «Το δημοτικό τραγούδι από την αρχαιότητα ως σήμερα». Εισηγητές και σύνεδροι που συγκεντρώθηκαν εκεί από κάθε γωνιά της Ελλάδας και της Κύπρου είχαν την ευκαιρία να ασχοληθούν σε βάθος με το δημοτικό τραγούδι και παράλληλα να γνωρίσουν τις ομορφιές και τα μνημεία της περιοχής και να απολαύσουν την παραδοσιακή κρητική φιλοξενία.

«Χίλια καλωσορίσατε οι φίλοι κι οι δικοί μας
κι αν δε χωρεί το σπίτι μας πάνω στην κεφαλή μας».

Από τον Πειραιά συμμετείχαν η Πρόεδρος του Συνδέσμου μας, Χρ. Κουμπάρου, ως εισηγήτρια και ως σύνεδροι οι Σχ. Συμβούλοι Αικ. Σκιά και Σ. Χατζηδημητρίου, το μέλος του Δ.Σ. μας Γ. Γεωργίου και οι συνάδελφοι Θ. Κουτσογιάννη, Α. Νικολόπουλος και Π. Σιμοπούλου.

Οι εισηγήσεις των πανεπιστημιακών καθηγητών, των ειδικών επιστημόνων και των μάχιμων εκπαιδευτικών, κατανεμημένες σε θεματικές ενότητες, διερεύνησαν όλες τις πτυχές του δημοτικού τραγουδιού (δ.τ.). Στο πλαίσιο της 1ης ενότητας του συνεδρίου (Το δημοτικό τραγούδι και η αρχαία ελληνική ποίηση) ο Φ. Κακριδής αναζήτησε απόηχους αρχαιοελληνικών δ.τ. που έχουν χαθεί, ο Ι. Προμπονάς εντόπισε κοινά στοιχεία ανάμεσα στα Ομηρικά Έπη και τα δ.τ., η Τ. Καραγεωργίου έδειξε πως η Σαπφώ άντλησε από το ίδιο υπόγειο ποτάμι το οποίο άρδευσε και τα νεοελληνικά δ.τ. και η Χ. Αλεξοπούλου ασχολήθηκε με τα μοιρολόγια και τους κορμούς. Κατά τη 2η ενότητα (Δημοτικό τραγούδι και Ιστορία) ο Α. Μαστραπιάς αναφέρθηκε στον αντίκτυπο των ιστορικών γεγονότων στα αττικά συμποτικά τραγούδια, ο Σ. Κόννης υποστήριξε ότι το τραγούδι «Της Αγιά-Σοφιάς» αποδίδει πιστότερα την ιστορική πραγματικότητα της εποχής του και ο Π. Πετράτος ασχολήθηκε με το αντιποτασιακό δημοτικό τραγούδι.

Στη συνέχεια, στο πλαίσιο της 3ης ενότητας (Δημοτικό τραγούδι και Γλώσσα) ο Χ. Δάλκος ασχολήθηκε με την «πολλαπλή ύπαρξη» των δ.τ. και ο Α. Νάκας παρουσίασε τα πορίσματα πρόσφατης έρευνας για τον έντεκνο λόγο τους. Στην 4η ενότητα (Δημοτικό τραγούδι και Εκπαίδευση) η Χ. Κουμπάρου αναζήτησε ρητές και άρρητες προθέσεις στην ανθολόγηση του δ.τ. σε 144 σχολικά εγχειρίδια και ο Θ. Νημάς επικείμενος μια άλλη θεώρηση συνεξετάζοντας λόγο, μουσική και χορό του δ.τ. ως μια διδακτική προσέγγιση.

[συνέχεια στη σελ. 2]

Μανώλης Παπαδάκης,
ένας εμπνευσμένος Δάσκαλος

Με το άρθρο μας αυτό επιδιώκουμε να αποδώσουμε την οφειλόμενη τιμή στο σπουδαίο φιλόλογο, πρώην σχολικό σύμβουλο, παιδαγωγό, ιδρυτή και επίτιμο Πρόεδρο του Συνδέσμου Φιλολόγων Πειραιά Μανώλη Παπαδάκη.

Στη μακρόχρονη δημιουργική του πορεία υπηρέτησε τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση από ποικίλες θέσεις: νεαρός καθηγητής στην Ιεράπετρα και στη συνέχεια Υποδιευθυντής, Γυμνασιάρχης, Λυκειάρχης, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Σύρου, Σχολικός Σύμβουλος αρχικά στην Αργολίδα και μετά στον Πειραιά. Ο Μανώλης Παπαδάκης, χαρισματικός δάσκαλος και στοχαστικός μελετητής της παιδείας και της ιστορικής λαογραφίας, από όλες αυτές τις θέσεις με τις άοκνες προσπάθειές του έκανε αισθητή την παρουσία του και δεν έπαψε στιγμή να δίνει μάχη για το όραμά του: για ένα φιλόλογο με στερεή γνώση, ανθρωπιστική μόρφωση, ανήσυχο πνεύμα, κριτική διάθεση και δημοκρατική συνείδηση. Με το παράδειγμά του σημάδεψε όλους όσοι ευτυχίσσαμε να συνεργαστούμε μαζί του.

μας διδασκαλίες και η ενίσχυση των πρωτοβουλιών μας, η συγγραφική έντονη δραστηριότητα του (πάντα με το άγχος της δημιουργίας, το οποίο θεωρεί βασικό στοιχείο κάθε υπεύθυνου δημιουργού) και η διοργάνωση των πολιτιστικών εκδηλώσεων είναι κάποιες μόνο από τις πολλές και ποιοτικές δραστηριότητές του.

Επιπλέον, το 1995 ανέλαβε την πρωτοβουλία και θεμελίωσε το Σύνδεσμά μας. Συνέταξε και θωράκισε το καταστατικό ώστε να προασπιστεί ο επιστημονικός και πολιτιστικός χαρακτήρας του και οραματίστηκε τον απόλο του Τριήρους.

Μετά την αποχώρησή του από την ενεργό υπηρεσία το Μάρτιο του 1997, δεν ανακόπτει τη δραστηριότητά του. Με το ανήσυχο πνεύμα του επιστήμονα συγγραφέα και δημοσιεύει επιστημονικά έργα με τα οποία τροφοδοτεί και τη βιβλιοθήκη του Συνδέσμου μας, παρακολουθεί τα πολιτιστικά δρώμενα και μας ενισχύει ποικιλότροπα.

Οφείλουμε τιμή και χάρη στον Μανώλη Παπαδάκη, τον αφοσιωμένο υπηρέτη της φιλολογικής επιστήμης, τόσο για το έργο και την προσφορά του στο φιλολογικό

Μ. Παπαδάκης - Σ. Ψαλιδάκου
Από την τιμητική εκδήλωση του Συνδέσμου Φιλολόγων Πειραιά
για την ανακήρυξη του Μ. Παπαδάκη ως Επίτιμου Προέδρου (28-5-1997)

Χάρη στην επιστημονική του κατάρτιση, τη διδακτική του εμπειρία, την εντιμότητα και το ήθος του καταξίωσε το θεσμό του Σχολικού Συμβούλου και συντέλεσε στη δημιουργία παιδαγωγικής και επιστημονικής κίνησης στον Πειραιά. Συνεργάστηκε μαζί μας με υπομονή, όπως ταιριάζει σε «συνεργάτες, συνυπεύθυνους, συμπαραστάτες και συμμαχητές, συναθλητές και συστρατιώτες στον αγώνα για μια καλύτερη παιδεία», όπως ο ίδιος γράφει. Οι δοκιμαστικές του διδασκαλίες, η διοργάνωση των σεμιναριακών συναντήσεων για την ενημέρωσή μας στα σύγχρονα επιστημονικά και παιδαγωγικά θέματα, οι συχνές επισκέψεις του σε όλα ανεξαίρετως τα σχολεία ευθύνης του, οι πρακτικές υποδείξεις του για τις δικές

κόσμο του Πειραιά όσο και για το παράδειγμα πνευματικής θαλερρότητας και ήθους που δίνει σε όλους εμάς τους νεότερους φιλόλογους.

Για τη γνώση, την καλλιέργεια, την ανθρωπιά, το πάθος και το ήθος που διαθέτει, την ειλικρίνεια που χαρακτηρίζει κάθε πράξη του κέρδισε μια θέση στην καρδιά μας. Με συγκίνηση και εγκάρδιότητα τού απευθύνουμε τις θερμότερες ευχές μας για δημιουργική συνέχεια και μακροήμερευση πάντα με το χαμόγελο.

Για το Δ.Σ.
Η Πρόεδρος
Χρ. Κουμπάρου-Χανιώτη, δ.φ.

Κατέβην χθες εις Πειραιά...

Αναστάσιος Αγγ. Στέφος

Επίτιμος Σχολικός Σύμβουλος

Πρόεδρος Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων

Με τις λέξεις αυτές αρχίζει το σημαντικό έργο του Πλάτωνα *Πολιτεία*¹, κορύφωμα της δημιουργίας του φιλοσόφου, που πραγματεύεται την έννοια, την προέλευση και το σκοπό της δικαιοσύνης.

Ο Σωκράτης διηγείται ότι κατέβηκε στον Πειραιά, μαζί με τον Γλαύκωνα, τον γιο του Αρίστανου και αδελφό του Πλάτωνα, για να προσευχηθεί στη θρακική θεότητα Βενδιδα² και να παρακολουθήσει τη γιορτή, που, για πρώτη φορά, επρόκειτο να πανηγυρίσουν. Στη συνέχεια, πηγαίνει στο σπίτι του Πολέμαρχου, -που ήταν γιος του Κέφαλου και αδελφός του ρήτορα Λυσία και του σοφιστή Ευθύδημου-, όπου διεξάγεται ο διάλογος. Πρόσωπα του διαλόγου είναι: ο Σωκράτης, ο Γλαύκων και ο Αδείμαντος, αδελφοί του Πλάτωνα, ο Χαλκηδόνιος Θρασύμαχος, ρήτορας και σοφιστής, και ο μαθητής του Κλειτοφών, ο Πολέμαρχος και ο πατέρας του Κέφαλου, *πρεσβύτερος και έστεφανωμένος*, γιατί είχε κάνει προηγουμένως θυσία, καθισμένος σ' ένα δίφρο και στηριγμένος σε προσκέφαλο.

Η οικία του Κέφαλου, γιου του Λυσανίου, πλούσιου³ Σικελού μέτρου, με εργοστάσιο κατασκευής ασιπίδων, πρέπει να θριασκώταν στο Ν.Δ. τμήμα της πόλης προς τον *Φαληρικών λιμένα* στην περιοχή αυτή, μέσα σε μεγάλο τέμενος, υπήρχε το ιερό της Βενδιδος, που η λατρεία της εισήχθη στον Πειραιά από Θράκες εποίκους, στα χρόνια του Περικλή.

Ο Πειραιάς είχε τρία φυσικά⁴ λιμάνια: τον *Κάνθαρο*, πολεμικό ναύσταθμο της Αθήνας, με 94 νεωσοίκους, τη *Ζέα*, εμπορικό ναύσταθμο, με 196 νεωσοίκους, και τη *Μουνιχία*, με 82 νεωσοίκους, όπου και το πανάκριο ιερό της Μουνιχίας Αρτέμιδος. Τα δύο λιμάνια, *Ζέας* και *Μουνιχίας*, χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για πολεμικούς σκοπούς⁵.

Από το λιμάνι της Ζέας μάλλον απέπλευσε ο στόλος, με το μεγάλο εκστρατευτικό σώμα των Αθηναίων, για τη Σικελία (Ιούλιος του 415 π.Χ.), στην παράλογη υπερπόντια περιπέτεια που σηματοδότησε την τραγική κατάρρευση της αθηναϊκής ηγεμονίας.

Ο Θουκυδίδης⁶ εξιστορεί με παραστατικότητα την κάθοδο, από τα ξημερώματα, στον Πειραιά, των Αθηναίων και των συμμάχων, που βρίσκονταν στο άστυ, και που θα έμπαιναν στα πλοία, για να αποπλεύσουν. Μαζί τους, όμως, κατέβηκε και ο υπόλοιπος λαός, *πολίτες*⁷ και ξένοι, για να κατευδώσουν τους δικούς τους, συγγενείς και φίλους, διακατεχόμενοι από ανάμεικτα συναισθήματα προσδοκίας για την κατάκτηση (*μετ' έλπίδος*) και, ταυτόχρονα, θρήνων (*όλοφρυμών*), από αμφιβολία για την αβεβαιότητα της έκβασης. Ο ιστορικός καταγράφει την εντύπωση που προκαλούσε σε όλους η επιχείρηση, πιο πολύ ως επίδειξη προς τους Έλληνες δύναμης, πλούτου και οικονομικής ευρωστίας, παρά ως ετοιμασία εναντίον εχθρού.

Στο 32ο κεφάλαιο ολοκληρώνεται η αναχώρηση του στόλου από τον Πειραιά. Σε δέκα μόνο σειρές, με πυκνότητα λόγου και ύφους, ο Θουκυδίδης περιγράφει τη μεγαλειώδη και λαμπρή τελετή του απόπλου, με τον υποθηλικό ήχο της σάλπιγγας, με δεήσεις, προσευχές και σπονδές, με χρυσό και αργυρά ποτήρια, χάριν των θεών, από όλους, κυβερνήτες, πλήρωμα, πλήθος των πολιτών στην πειραιϊκή ακτή· τέλος, ο θριαμβευτικός παιάνας συνόδευσε την εκκίνηση του στόλου, με τις πανέμορφες τριήρεις που βγήκαν στο πέλαγος και συναγωνίζονταν μεταξύ τους σε ταχύτητα ως την Αίγινα.

Ο ιστορικός τονίζοντας το χαρούμενο αυτό πανηγυρικό ξεκίνημα, που υπολανθάνει την επιπολαιότητα της τυχοδιωκτικής εκστρατείας, δίνει την εικόνα του μεγαλείου, της εύκλειας και του θάμμου, που θα καταλήξει, αργότερα στην ολοκληρωτική συντριβή των αθηναϊκών δυνάμεων: ήττα του στόλου στις αλληπάλληλες ναυμαχίες στη Σικελία, σφαγή στον Ασσίναρο⁸ ποταμό, αιχμαλωσία του στρατεύματος, εγκλεισμός στα λατομεία των Συρακουσών. Η μεγάλη στρατιά, που ξεκίνησε νικηφόρα για την κατάκτηση της Σικελίας, εκμηδενίζεται οριστικά, χωρίς να γνωρίσει το θρίαμβο, αλλά την ολοσχερή καταστροφή⁹.

Τα δύο αυτά διαφορετικά γεγονότα, που λαμβάνουν χώρα στον Πειραιά, τον 5ο αιώνα π.Χ., μετουσιώνονται, με τρόπο ποιητικό, στην εξαιρετή σύνθεση του Τάσου Γαλάτη (βραβείο κρατικήςποίησης), ο οποίος, με φιλολογική πληρότητα και λεκτική εντέλεια, προσβάλλει ανάγλυφα την εικόνα των δρωμένων σε όλες τις διαστάσεις τους.

ΟΙ ΟΥΤΟΠΙΕΣ¹⁰

Α' ΚΑΤΕΒΑΙΝΟΝΤΑΣ ΕΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ

Έτσι απλά γεννιούνται οι ουτοπίες σαν ένα σερβιγιά από το άστυ ως το επίνεο όταν σε συντροφεύει μάλιστα ο Γλαύκων του Αρίστανου ο γιος για ένα προσκύνημα σε κάποια υπερβόρεια θεότητα της Θράκης. Δες φτάσαμε κιόλας στις Φαληρικές ακτές η Μουνιχία, η Ζέα δεν απέχουν· θυμάσαι τα συνθήματα, τα θυματήρια τι δάδες, τι λαμπάδες γέμισαν οι πλαγιές στεφάνια είχαν κρεμάσει στις πρώρες οι ναύτες· να ο Αλκιβιάδης, ο θεός της νιότης μας, σε λίγο η Σικελία θα 'ναι δικιά μας· θα φτάσουμε στην Κορχηδόνα θα λάμψει σε όλη την οικουμένη το κλέος της δημοκρατίας μας.

Έτσι γεννιούνται οι ουτοπίες έτσι ξεκινάει ο Ξελοθρεμός και η σφαγή των ποιητών μ' ένα πρῶο απόγευμα στο αρχοντικό του Κέφαλου· ποιος θ' αρνιόταν ν' αντικρίσει τους λεβεντογιούς του τους Ίουλους ν' αγγίξει του άμορφου Πολέμαρχου να χαϊδέψει τα όμορφα μαλλιά του Λυσία τον κάλλιστο να ασπαστεί Ευθύδημο.

Μα όλα τούτα, το κάλλος και η αρετή οι θαλεροί μύθους και οι στέρεες κινήμες μπροστά στην δίκαιη Πολιτεία τι αξίζουν· «κατέβην χθες εις Πειραιά μετά Γλαυκάνου του Αρίστανου» έτσι σαν ένας αθάνατος περιπάτος ξεκινάει ο Ξελοθρεμός και η σφαγή των ποιητών ω νιότη παντοτινά θαμμένη στα λατομεία της Σικελίας στα σίδηρα παραδομένη των τριάκοντα έτσι απλά σαν τον Ασσίναρο γεμίζουν τα ποτάμια αίμα.

[συνέχεια από τη σελ. 1]

Στη διάρκεια της 5ης ενότητας (Δημοτικό τραγούδι και Λογοτεχνία) ο Ε. Καψωμένος αναζητάει το σύγχρονο ρόλο του λαϊκού πολιτισμού, η Σ. Πανταζή αναφέρει στις επιδράσεις της δημοτικής παράδοσης στη νεότερη λογοτεχνική αναπαράσταση του ξενιτεμού και η Χ. Αργυροπούλου διερευνάει την επιβίωση του δ.τ. στην υπερρεαλιστική ποίηση.

Στο πλαίσιο της 6ης ενότητας (Είδος Δημοτικού τραγουδιού) ο Α. Πολίτης ασολήθηκε με τον ταξινόμηση των Ακριτικών τραγουδιών, ο Κ. Μουτζούρης αναφέρθηκε στο ριζικό τραγούδι και τη μαντινάδα, η Μ. Βρεττού μίλησε για τους λαϊκούς ποιητές, η Α. Γάβρη για τη ιδιαίτερα γνωρίσματα των «τσιτατισμάτων» και τη γιορτή του κατακλυσμού και η Μ. Κίσκιρα εντόπισε παραμυθιακά μοτίβα στις παραλούς. Στην 7η ενότητα (Δημοτικό τραγούδι και πολιτισμός) η Β. Μόσχου αναφέρθηκε στις κατοικίες των «τσιτατισματικών περιπέτειες της δημοτικής μας παράδοσης, η Ζ. Κατοιαμπόρα ασολήθηκε με τα αποτρόπαια γεγονότα του δ.τ., η Γ. Χαριτίδου ασολήθηκε την παρουσία της γυναικίας στο δ.τ. και η Σ. Βασιούργου αναφέρθηκε στη θέση του δ.τ. στον ελληνικό κινηματογράφο. Στην τελευταία ενότητα (Δημοτικό τραγούδι και μουσική) ο Α. Λιάβας έθεσε προβληματισμούς σχετικά με τη φύση και τη λειτουργία της ελληνικής μουσικής σε συνδυασμό με τον εκπαιδευτικό της ρόλο. Το συνέδριο έκλεισε με ενδιαφέρουσες παρεμβάσεις και συζητήσεις.

Χάρη στην άψογη διοργάνωση του συνεδρίου, εκτός από τη δυνατότητα που είχαμε να ανταλλάξουμε τους επιστημονικούς μας προβληματισμούς, απολαύσαμε το χορό και το τραγούδι του χορευτικού συλλόγου «Κρητικές Μαδάρες», περιδιαβήκαμε το γραφικό βενεζοάνικο λιμάνι των Χανίων, ψλντήσαμε όλοι μαζί στην «κρητική βραδιά» και ξεναγηθήκαμε στον αρχαιολογικό χώρο της Απτεράς.

Τις ώρες της επιστροφής αναλογιζόμασταν πως, σε μια εποχή που το τραγούδι από κοινό αγαθό έχει μετατραπεί σε καταναλωτικό προϊόν με ημερομηνία λήξεως, χρέος μας είναι όχι μόνο να δείχνουμε στους μαθητές μας ότι το δημοτικό τραγούδι από μέσο ατομικής έκφρασης και επικοινωνίας αναδείχτηκε σε κριτικό συλλογικής συνείδησης, σε αρχείο ιστορικής μνήμης, σε δύναμη κινητήρια για πράξη και ελευθερία αλλά και να φροντίσουμε να πχει σ' αυτά μας διαρκώς η κρητική μαντινάδα:

«Η ρίζα θρέφει την κορφή κι η ρίζα την ξεραίνει
κι ως βρίσκειται μέσα στη γη βαθιά παραχωμένη.»

Γ. Γεωργίου

Μέλος Δ.Σ. Συνδέσμου Φιλολόγων Πειραιά

ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ Τριήρης

Περιοδική έκδοση του Συνδέσμου Φιλολόγων Πειραιά
Αριθμός Φύλλου 2, Χρόνος 2ος, Φεβρουάριος 2008
Διανέμεται δωρεάν

Ιδιοκτήτης:

Σύνδεσμος Φιλολόγων Πειραιά,
Λεωσθένους 21-23, 185.36 Πειραιάς

Εκδότρια-Διευθύντρια:

Χρυσάνθη Κομπάρου-Χανιώτη,
Πρόεδρος Συνδέσμου Φιλολόγων Πειραιά,
Σκρα 25, 176.73 Καλλιθέα, τηλ.: 210.9573130

Υπεύθυνη:

Ευαγγελία Διαμαντοπούλου,
Γενική Γραμματέας Συνδέσμου Φιλολόγων Πειραιά,
Τρεβεντών 25, 184.50 Νίκαια, τηλ.: 210.4907117

Συντακτική Επιτροπή:

Μαίρη Ηλιάδου, Γεώργιος Γεωργίου,
Αικατερίνη Πετράκη, Ανδρέας Νίκας, Ιωάννα Τσεβά

Φωτογραφίες:

Γεώργιος Γεωργίου

Σχεδιασμός - Παραγωγή:

Μαρία Μανουσαρίδου - Τύποις ΕΠΕ
Μπότσα 4, Εξάρχεια, τηλ.: 210.3815408

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Η Περί του δικαίου*, πολιτικός, σε δέκα βιβλία.
2. Βενδίδς -ίδος, Σεληνιακή θεότητα της αρχαίας Θράκης, ταυτιζόμενη προς την Εκάτη, ή την Άρτεμη, ή την Περσεφόνη προς τιμήν της εορτάζονταν, τον Φαληρικό μήνα, τα Βενδιδία, στο Βενδιδείο ιερόν.
3. Η παρουσία τους λεηλατήθηκε από τους Τριάκοντα. Ο Πολέμαρχος δολοφονήθηκε και ο Λυσίας διέφυγε τη σύλληψη. Ο Κατά Ερατοσθένους του γενομένου των τριάκοντα λόγος του Λυσία εκφωνήθηκε από τον ίδιο το ρήτορα, στην Ηλία (403 π.Χ.), για να επιτύχει την τιμωρία του ολιγαρχικού Ερατοσθένη, υπεύθυνου για το φόνο του αδελφού του.
4. Θουκυδίδης, Α, 93, *λιμένας αυτοφυσείς*. Βλ. Χρήστος Θ. Πανάγος, *Ο Πειραιεύς, οικονομική και ιστορική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*. Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων Πειραιώς², 1995.
5. Βλ. Γιώργος Σταϊνχάουερ, «Ο αρχαίος Πειραιάς, μαρτυρίες και μνημεία», Φιλολογική 68 (1999).
6. Στ. 30-31.
7. Δεν είναι παράτολμο να υποθέσουμε ότι και ο Πλάτων, σε ηλικία τότε 12 ετών, να ήταν αυτόπτης μάρτυρας του απόπλου.
8. Βλ. Αναστ. Στέφος, «Θουκυδίδης Ζ, 84 (Ο Ασσίναρος ποταμός), Ομήρου Φ 1-21, (Ο Σκάμανδρος ποταμός): δύο παράλληλα χωρία». Νέα Παιδεία, 97 (1999).
9. Βλ. Αναστ. Στέφος, «Η εκστρατεία των Αθηναίων στη Σικελία: από το μεγαλείο (Στ., 30-32) στον όλεθρο (Ζ, 75)». *Πρακτικά 1ης Επιστημονικής διημερίδας «Η διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, (14-15/3/2003), Νέα Σύμνρη 2004.
10. Πρώτη δημοσίευση, «Κυριακάτικη Αυγή», 11/11/2007.